

การสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี

ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

Survey of Buddhist Archaeological Sites in the Dvaravati Period

in Nakhon Sawan-Uthai Thani Province

¹พระเทพวชิราจารย์, ²อิทธิเทพ ผาธา, ³กังวล คัชชิมา

⁴คงสฤณี แพงทรัพย์, ⁵วิสารินท์ ชามพูนท และ ⁶ไกรวุฒิ ชูวิลัย

¹Phrathepvajarachan, ²Athithep Phatha, ³Kangvol Khatshima ⁴Kongsarit Peangsub

⁵Wisarin Champunot and ⁶Kraiwit Chuwilai

^{1,2,4,5}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,4,5}Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

³คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

³Faculty of Archaeology, Silpakorn University.

⁶คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุตรธานี

⁶Faculty of Humanities and Social Sciences, UdonThani Rajabhat University.

¹Corresponding Author's Email: mollamp@hotmail.com

Received: July 17, 2023; **Revised:** August 29, 2023; **Accepted:** August 29, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีชุมชน 2) เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี 3) เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี กลุ่มประชากร 45 คน และการปฏิบัติการร่วมกันด้วยกระบวนการตามวงจรเดมมิง วิเคราะห์และนำเสนอเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดี ถือว่าโบราณสถานหรือโบราณวัตถุเป็นสิ่งที่ได้รับการสร้างสรรค์มาจากผู้คนในยุคโบราณ ซึ่งมีความเชื่อและค่านิยมเกี่ยวกับศาสนาหรือสิ่งที่เป็นรูปเคารพของตนจากยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ ผ่านกาลเวลาและยังคงหลงเหลือไว้ให้后人คนรุ่นหลังได้ศึกษา 2) แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีจำนวน 5 เมือง ได้แก่ 1) เมืองจันทเสน อ.ตาคลี 2) เมืองโคกไม้เดน อ.พยุหะคีรี 3) เมืองดงแม่นางเมือง อ.บรรพตพิสัย 4) เมืองบึงคอกช้าง อ.สว่างอารมณ์ และ 5) เมืองท่ากาว อ.บ้านไร่ โดยมีมอญ-เขมรโบราณได้สร้างชุมชนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยมีศาสนาที่นับถือคือศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกาย

สรวาสติวาทีน 3) พื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีมีคุณค่าในฐานะแหล่งเรียนรู้ของชุมชน เป็นทรัพยากรที่ทรงคุณค่าทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ และด้านการท่องเที่ยว และเป็นส่วนที่จะสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนในท้องถิ่นได้

คำสำคัญ: แหล่งโบราณคดี; สมัยทวารวดี; พระพุทธศาสนา

Abstract

The objectives of this research article are 1) to study the concepts of environment and community archaeological sites, 2) to study exploratory studies of Dvaravati Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani Provinces, and 3) to study the value of archaeological sites of Buddhism in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces. It is a qualitative research, study area in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces. Group of population 45 people, Use observation and operation together with Deming cycle process. Descriptive analysis and presentation

The results showed that 1) the concept of archeological site is considered important because it is an ancient site or artifact created by ancient people who have religious beliefs and values. Their idols from prehistoric to historical eras have passed through time and remain for future generations to study. 2) Buddhist archaeological sites in the Dvaravati period in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces, consisting of 5 cities: (1) Chan Sen City, Takli District, Nakhon Sawan Province (2) Khok Maiden City, Payuhakiri District, Nakhon Sawan Province (3) Dong Mae Nang Mueang District, Banphot Phisai District, Nakhon Sawan Province (4) Bueng Khok Chang City Sawang Arom District, Uthai Thani Province and (5) Tha Karung Town, Ban Rai District, Uthai Thani Province, whose population is Ancient Mon-Khmer who have built a community since the 12th-16th Buddhist centuries, whose religion is Brahman-Hinduism. and Theravada Buddhism. 3) The area of Dvaravati period Buddhist archaeological sites in Nakhon Sawan-Uthai Thani provinces is valuable as a community learning center, and is considered “A valuable resource both in terms of history and tourism, which is a part that can generate income for the community and local people.

Keywords: Dvaravati period; archaeological sites; Buddhism

บทนำ

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีพัฒนาการในเรื่องของการก่อตั้งอาณาจักรและพัฒนาในเรื่องของการติดต่อค้าขายและเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศ และได้รับเอากระแสของศาสนาจากแหล่งอารยธรรมที่สำคัญของโลก คือ อินเดียมาเป็นศาสนาของตนอาณาจักรแรกเริ่มในประเทศไทยนั้นได้ก่อตัวมาพร้อมๆ กับการเปิดรับอารยธรรมจากภายนอกที่ได้เข้ามามีอิทธิพลและวางรากฐานให้กับตัวเมืองและประชาชนในอาณาจักรนั้นมาโดยตลอด ซึ่งตามหลักฐานที่ได้จากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทยพบว่า อาณาจักรในยุคแรกที่ปรากฏตัวในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของไทยก็คือ อาณาจักรสุวรรณภูมิ โดยนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีเชื่อว่าดินแดนไทยได้รับกระแสทางด้านศาสนาจากอินเดีย ยุคแรก ก็คือ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ.236-360 (พระพุทธรูปสาจารย์, 2556) โดยนำมาทางเรือขึ้นฝั่งที่เมืองนครชัยศรีในปัจจุบัน ก็คือ จังหวัดนครปฐม หรืออีกที่หนึ่งก็คือเมืองอู่ทองจังหวัดสุพรรณบุรีซึ่งสมัยนั้นมีพ่อค้าวานิชชาวอินเดียได้มาค้าขายกับรัฐต่าง ๆ ในคาบสมุทรอินโดจีนผ่านทางเรือเข้ามาเพื่อการค้ากับชาวเมืองสุวรรณภูมิ โดยคำว่า สุวรรณภูมิ แปลว่า ดินแดนแห่งทองคำ หมายถึงดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งคำนี้มีปรากฏในคัมภีร์ชาดก เช่น มหาชนกชาดก กล่าวถึงพระมหาชนกเดินทางมาค้าขายที่สุวรรณภูมิ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 4/2/98-99) ต่อมาอาณาจักรสุวรรณภูมิก็ได้ล่มสลายไปจากการเกิดขึ้นของเมืองสำคัญอีกหลายเมืองที่มีการติดต่อสัมพันธ์ต่อกันและบางครั้งก็ขยายอาณาเขตเข้าแย่งพื้นที่ซึ่งกันและกัน ทำให้อาณาจักรบางแห่งได้สูญหายจากการล่มสลายที่เกิดจากสงครามและภัยธรรมชาติ พร้อมกับเกิดอาณาจักรขึ้นใหม่หลายแห่ง และต่อมาก็ได้มีอีกรัฐหนึ่งเกิดขึ้นมาภายหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรสุวรรณภูมิ ก็คือรัฐที่มีชื่อว่าทวารวดีที่ได้ก่อตัวเป็นรัฐในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-12 (กรมศิลปากร, 2531) โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครปฐมและเมืองศรีเทพรามาณคร (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2548) โดยเรื่องราวของทวารวดีปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของหลวงจีนอี้จิง ที่เรียกชื่อในบันทึกว่า “โถ-โล-โป-ตี้” ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม หรือเมืองศรีเทพก็ได้เพราะพบเหรียญที่สุโขทัยมีจารึกภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณย” แปลว่า “การบุญของผู้ใหญ่ศรีทวารวดี” (จี. เซเดส์, 2521)

ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) ได้พบหลักฐานสมัยทวารวดีจำนวนมาก เช่น ธรรมจักรศิลา พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรมรวมถึงโบราณสถานขนาดใหญ่ ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าสมัยทวารวดีนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มปากแม่น้ำ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยศูนย์กลางนั้นเชื่อว่าอยู่ที่เมืองนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี และนครสวรรค์ รวมถึงปราจีนบุรี แต่จากการศึกษาจะพบว่าร่องรอยของทวารวดีนั้นมีอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศไทย กล่าวเฉพาะพื้นที่ในภาคกลางจะพบว่ามีพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของเมือง หรือชุมชนสมัยทวารวดีจำนวนมากและกระจายอยู่เกือบทุกพื้นที่ของภาคกลาง ซึ่งจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีถือว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีชุมชนของชาวทวารวดีตั้งอยู่ในหลายพื้นที่ เนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำสาขาอีกหลายสายที่เป็นจุดก่อกำเนิดเมืองหรือชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยในยุคประวัติศาสตร์คือสมัยทวารวดีนี้

โดยในพื้นที่ของจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานีมีแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่หลายแห่งแต่ที่เด่นชัดก็มีอยู่จำนวน 5 แห่งดังต่อไปนี้

1. เมืองจันเสน สำหรับเมืองจันเสน ตั้งอยู่ที่หมู่ 2 ตำบลจันเสน อำเภอตาคลี ชาวบ้านเรียกว่า "โคกจันเสน" ลักษณะของเมือง เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มุมมนทั้งสี่มุมเกือบกลมคิดเป็นเนื้อที่ 300 ไร่เศษ กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจพบว่าเมืองนี้มีคนเข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ (พุทธศตวรรษที่ 4) ติดต่อกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-14) จึงได้ร้างไปในพุทธศตวรรษที่ 16

2. เมืองบน-โคกไม้เดน เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตั้งอยู่ที่ตำบลทำนน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี ด้านตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีการดำเนินการทางโบราณคดี โดยกรมศิลปากร ทำให้ทราบว่า ลักษณะของเมือง มีกำแพงดินหรือคันดิน 2 ชั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัดโคกไม้เดน เมื่อ พ.ศ. 2507 จำนวน 16 แห่ง ลักษณะเป็นเนินดินที่พบบนพื้นราบและบนภูเขาหลายลูก เช่น เขาไม้เดน เขาหัวพระ เขาลั่นทม ซึ่งอยู่นอกกำแพงดินชั้นนอกของเมืองบนด้านตะวันออก

3. เมืองดงแม่นางเมือง เป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย เป็นเมืองที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาในสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยลักษณะของเมือง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลมมุม กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นพบผังเมือง 2 ชั้นตลอดจนโบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยทวารวดี เป็นจำนวนมาก และพบศิลาจารึกระบุชื่อเมืองนี้ว่า "ธานยปุระ" ระบุว่าตรงกับ พ.ศ. 1710

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง อยู่ในท้องที่ตำบลไผ่เขียว อำเภอสว่างอารมณ์ ตัวเมืองตั้งอยู่ในป่า ซึ่งได้ทำการสำรวจพบว่า มีคูเมืองปละกำแพงดินสูง มีประตูเข้าเมืองทั้ง 4 ทิศ โบราณสถานที่สำรวจพบมีอยู่ 5 แห่ง ส่วนโบราณวัตถุพบจารึกอยู่ 3 หลัก

5. เมืองโบราณเมืองกาฐ อยู่ในตำบลเมืองกาฐ อำเภอบ้านไร่ ลักษณะของตัวเมืองเป็นวงกลมรี ภายในบริเวณเมืองมีซากเจดีย์หักพังอยู่ค่อนข้างตรงกลาง โบราณวัตถุที่พบนั้น มีพระพุทธรูปปางเสด็จดาวดึงส์ และสิ่งอื่นๆ เช่นเดียวกับเมืองสมัยทวารวดีทั่วไป

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่า แม้ว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในประเทศไทยจะกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆจำนวนมาก แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้รับความสนใจและไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไปเนื่องจาก ขาดการเอาใจใส่จากหน่วยงานของรัฐที่จะเข้าไปกระตุ้นให้สังคมเห็นความสำคัญของแหล่งโบราณคดีในชุมชนได้ทราบ อีกทั้งประชาชนในชุมชนก็ยังขาดความเข้าใจและรู้ถึงคุณค่าของแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในชุมชนของตน ทำให้แหล่งโบราณคดีหลายแห่งไม่มีใครรู้จักเลย เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง หรือแม้แต่ในภาคใต้ หลายแห่งถูกทอดทิ้งอย่างไร้ค่า และไม่ได้รับการสืบต่อหรือการพัฒนาเพื่อให้เห็นแหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งแหล่งโบราณคดีชุมชนที่คนรุ่นเก่าจะส่งต่อให้กับคนรุ่นใหม่ได้ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง โดยปัญหาที่เกิดขึ้นก็มาจากการที่ “ผู้ศึกษาไม่สามารถที่จะเข้าถึงแหล่งโบราณคดีชุมชนได้” ทั้งในส่วนของคุณข้อมูลของแหล่งโบราณคดีในชุมชน เนื่องจากขาดการศึกษาและวิจัยอย่างเพียงพอ

จากสภาพปัญหาดังกล่าวคณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยในเรื่องนี้และเห็นว่าควรที่จะต้องมีการเร่งการศึกษาและสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี แต่ละแห่งให้ละเอียดเพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงแหล่งโบราณคดีได้ง่ายขึ้น โดยประเด็นปัญหาที่คณะผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในเรื่องนี้ก็คือ แนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีเป็นอย่างไร การลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะพบอะไรบ้าง และการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีจะก่อให้เกิดคุณค่าอย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและการเข้าถึงองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีให้ละเอียดต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี
2. เพื่อศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี
3. เพื่อศึกษาคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินการวิจัย เน้นการศึกษาวิเคราะห์ทั้งในเชิงพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย มีการจัดกระบวนการวิจัยด้วยการถอดบทเรียนและการบูรณาการข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต และการปฏิบัติการร่วมกันในพื้นที่ศึกษาและกลุ่มเป้าหมายที่กำหนดไว้โดยใช้กระบวนการตามวงจรเดมมิง (PDCA) เป็นเครื่องมือในการดำเนินงานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยมีลำดับการดำเนินการดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาด้านเนื้อหา/เอกสาร/แนวคิดทฤษฎี ในด้านการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) การวิเคราะห์เอกสาร (Document Analysis) หรือการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) คณะผู้วิจัย ได้ทำการรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา แนวคิดทฤษฎี การทบทวนวรรณกรรม/สารสนเทศ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคาย

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาในภาคสนามหรือพื้นที่กรณีศึกษา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยการสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์ (Interview) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) และนำข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามมาจัดกระทำข้อมูลและตรวจสอบข้อมูลด้วยวิธีการตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล จากนั้นทำการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้แนวคิดทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ได้ศึกษามาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ข้อมูล โดยจำแนกตาม

ความมุ่งหมายของการวิจัย และนำเสนอข้อมูลตามความมุ่งหมายของการวิจัยโดยการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ขั้นตอนที่ 3 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ กลุ่มประเภทประชากร การวิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จำแนกประชากร และผู้ให้ข้อมูลดังนี้ ประชากรศึกษาเป็นกลุ่มพระภิกษุสงฆ์หรือผู้นำศาสนา ผู้บริหารภาครัฐ ส่วนท้องถิ่น และตัวแทนชุมชน ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีใน 2 จังหวัด ได้แก่ (1) จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งมีอยู่ 3 แห่ง ได้แก่ 1.เมืองโบราณจันเสน ต.จันเสน อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์ 2. เมืองโบราณโคกไม้เดน ต.ท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อ.พยุหะคีรี จ.นครสวรรค์ 3. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ต.ตาสัง อ.บรรพตพิสัย จ.นครสวรรค์ และ (2) จังหวัดอุทัยธานี มีอยู่ 2 แห่ง ได้แก่ 1. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ต.ไผ่เขียว อ.สว่างอารมณ์ จ.อุทัยธานี 2.เมืองโบราณท่าการุ้ง ต.เมืองการุ้ง จ.อุทัยธานี โดยใช้วิธีการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างที่มีความรู้ที่จะสามารถให้ข้อมูลที่สำคัญ โดยกำหนดเกณฑ์ คือ เป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในประเด็นที่ศึกษา และเป็นผู้ที่ยินดีจะให้ข้อมูลเชิงลึกถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามบริบทของพื้นที่ กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้ (1) กลุ่มพระสงฆ์หรือผู้นำทางศาสนา จำนวน 10 รูป (2) กลุ่มผู้นำชุมชน จำนวน 10 คน (3) กลุ่มตัวแทนชุมชน/ปราชญ์ชาวบ้าน/นักวิชาการจำนวน 5 คน (4) กลุ่มเรียนและกลุ่มคนที่ร่วมกิจกรรม หมู่บ้านรวม 20 คน รวม 45 รูป/คน

ขั้นตอนที่ 4 เครื่องมือและวิธีการที่ใช้ในการวิจัย เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูล ในการวิจัยครั้งนี้ ประกอบด้วย 1) แบบสำรวจ ใช้ในการสำรวจพื้นที่ในการกำหนดพื้นที่การวิจัย เพื่อกำหนดพื้นที่ในการเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการสำรวจข้อมูลก่อนทำการวิจัย และข้อมูลเบื้องต้นในการเข้าถึงพื้นที่การวิจัย 2) แบบสังเกต (Observation) ใช้ในการสังเกตสภาพทั่วไปของชุมชน พื้นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดี ชุมชนแวดล้อมและนโยบายของหน่วยงานปกครองของท้องถิ่น ซึ่งการเก็บข้อมูลจะประกอบด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non- Participant Observation) 3) แบบสัมภาษณ์ (Interview Guide) ใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ผู้นำชุมชน หรือประชาชนชาวชุมชนนั้นๆ ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีนั้นๆ ซึ่งการดำเนินการสัมภาษณ์จะใช้รูปแบบการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interviews) และแบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured Interviews) เป็นแบบสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นจากกรอบแนวคิดและตามความมุ่งหมายของการวิจัย 4) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ใช้กับกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งมีการจัดสนทนาเป็นกลุ่ม ตั้งแต่ 8-10 คน มีการกำหนดเนื้อหาในการสนทนา และสนทนากลุ่มอย่างไม่เป็นทางการเพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี สภาพแวดล้อมของแหล่งโบราณคดีรวมถึงผู้มีส่วนได้เสียหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีเพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันและสภาพในอดีตที่ส่งผลกระทบต่อปัญหาการเปลี่ยนแปลงของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ขั้นตอนที่ 5 การรวบรวมข้อมูล การตรวจสอบข้อมูล ในการวิจัยเรื่องการศึกษาเชิงสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้ (1) การสำรวจ เป็นการสำรวจพื้นที่ก่อนการลง

พื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการกำหนดพื้นที่เพื่อให้การเก็บข้อมูลในขั้นต่อไปได้ข้อมูลที่ถูกต้องและเป็นจริง (2) การสังเกต (Observation) ประกอบด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Participant And Non Participant Observation) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผู้วิจัยได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรม พร้อมกับสังเกต ซักถามข้อมูลที่ยังสงสัยและจดบันทึกอย่างเป็นระบบ การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) ผู้วิจัยจะทำการสังเกตสภาพทั่วไปของชุมชนและสิ่งแวดล้อม แหล่งโบราณคดีในชุมชนเพื่อนำไปสู่การสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีอย่างจริงจัง (3) การสัมภาษณ์ (Interview Guide) ประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interviews) เป็นการสัมภาษณ์ตามแนวทางประเด็นคำถามที่ผู้วิจัยสัมภาษณ์ข้อมูลอย่างกว้างๆ และสามารถที่จะสัมภาษณ์เจาะลึกได้ทันที เพื่อหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (No Structured Interviews) เป็นการสัมภาษณ์ตามแนวทางประเด็นคำถามที่ผู้วิจัยสัมภาษณ์ข้อมูลอย่างกว้างๆ และสามารถที่จะสัมภาษณ์เจาะลึกได้ทันที และมีแนวคำถามที่สามารถสัมภาษณ์ข้อมูลเชิงลึกได้ ไม่ได้เป็นคำถามที่ตายตัว การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) การเก็บข้อมูลด้วยการสนทนากลุ่ม ในแต่ละกลุ่มจัดผู้เข้าร่วมสนทนา 8-10 คน เพื่อให้ได้การสนทนาตามแนวของวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อให้ได้ผลคือประเด็นคำตอบเกี่ยวข้องกับสาระสำคัญของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี

ขั้นตอนที่ 6 การวิเคราะห์ข้อมูล จากการศึกษาทั้งในเชิงเอกสาร (Documentary Research) และข้อมูลเชิงประจักษ์ จากการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย เป็นกระบวนการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์ที่ได้จากการสรุปตามสาระสำคัญด้านเนื้อหาที่กำหนดไว้ โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ดำเนินการศึกษาริบทพื้นที่โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการวิจัย และสรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนามจากการ สัมภาษณ์ กลุ่มเป้าหมาย 2 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งมีพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณอยู่ 5 เมือง สนทนากลุ่มในแต่ละชุมชน จัดเวทีแสดงความคิดเห็นทั้ง 2 จังหวัดในพื้นที่ 5 อำเภอ ชุมชน แล้วนำมาวิเคราะห์ตามประเด็นสำคัญ กล่าวคือ ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดี ความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรม สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น หน่วยงานที่เข้ามาเกี่ยวข้องจากนั้นจะนำผลการวิเคราะห์มาเผยแพร่สู่สังคม ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระดับต่างๆ พร้อมทั้งวิเคราะห์สภาพของพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี สร้างความเข้าใจผ่านข้อเท็จจริงที่ถูกต้องให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคตินั้นจะพบว่าเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ 1) สิ่งแวดล้อม ซึ่งหมายถึงบริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคตินั้นๆ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นจะเป็นสิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดผลดี

หรือผลที่ไม่ดีกับแหล่งโบราณคดีนั้นก็ได้ โดยที่สิ่งแวดล้อมนั้นโดยมากก็สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ (1) สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม้ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ฯลฯ เป็นต้น โดยสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อมนุษย์หรือหากพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีก็จะพบว่าสิ่งแวดล้อมทั้งสองประการนั้นล้วนมีผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดีได้ 2) แหล่งโบราณคดี หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวกับประวัติของอสังหาริมทรัพย์นั้น เป็นประโยชน์ในทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี ทั้งนี้ รวมถึงสถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์ด้วย โดยแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นเขตพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานหรือแหล่งชุมชนโบราณที่เคยมีคนอยู่อาศัยและสร้างความเจริญมาก่อนนับอายุก็ได้หลายร้อยปี ซึ่งแหล่งโบราณคดีนั้นถือว่าเป็นสมบัติของชาติหรือเป็นสมบัติของแผ่นดินที่มีหน่วยงานของรัฐก็คือกรมศิลปากรเป็นผู้ที่มีหน้าที่ในการเข้าไปจัดการในเรื่องของการดูแลรักษาภายใต้กฎหมายของกรมศิลปากรนั้น

วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีพบว่า ประเภทของแหล่งโบราณคดี สามารถจัดเป็นประเภทได้ 1 ประเภทก็คือ ประเภทเมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1.เมืองโบราณจันเสน ต.จันเสน อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์ 2.เมืองโบราณโคกไม้เดน ต.ท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อ.พยุหะคีรี จ.นครสวรรค์ 3.เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ต.ตาสง อ.บรรพตพิสัย จ.นครสวรรค์ 4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ต.ไผ่เขียว อ.สว่างอารมณ์ จ.อุทัยธานี 5.เมืองโบราณท่าการุ้ง ต.เมืองการุ้ง จ.อุทัยธานี

1. เมืองโบราณจันเสน ต.จันเสน อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณจันเสนมีรูปร่างของเมืองเป็นทรงสี่เหลี่ยมมีมุมที่มนมีคูน้ำล้อมรอบพื้นที่ตรงกลางเป็นพื้นที่ทำการเกษตรในปัจจุบัน แต่ในอดีตเคยพบโบราณวัตถุจำนวนมาก โดยเมืองจันเสนนี้ถือว่าเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในช่วงสมัยของความเจริญรุ่งเรืองของวัฒนธรรมแบบทวารวดี โดยเป็นเมืองที่มีความสืบเนื่องกับชุมชนโบราณในบริเวณใกล้เคียงก็คือ ชุมชนยุคก่อนสมัยประวัติศาสตร์บ้านใหม่ชัยมงคล ซึ่งเป็นชุมชนยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ก็ได้มีชาวมอญ-ขอมหรือเขมรโบราณได้อพยพเข้ามาสร้างเมืองที่บริเวณเมืองจันเสนซึ่งเป็นพื้นที่อยู่ใกล้แม่น้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม ชาวเมืองจันเสนนั้นนับถือศาสนา 2 ศาสนาก็คือ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งพบหลักฐานในตราดินเผาที่จารึกข้อความถึงพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็คือ พระศิวะหรือพระพรหม และนับถือศาสนาพุทธนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายเถรวาทสายภาษาสันสกฤต ปรากฏหลักฐานก็คือพระพุทธรูปแสดงวิตรรกะมุทรา ซึ่งเป็นศิลปะคุปตะอันแสดงให้เห็นว่าอยู่ในอิทธิพลของพระพุทธรูปศาสนานิกายสรวาสติวาทินนั้น เมืองจันเสนถึงกาลล่มสลายในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสายน้ำก็คือแม่น้ำเจ้าพระยาได้เปลี่ยนทิศทางจากเดิมไหลมาที่เมืองจันเสน ก็ได้ไหลไปทางเมืองอู่ตะเภาแทนเป็นเหตุทำให้เมืองประสบปัญหาเรื่องการขาดน้ำและล่มสลายไปในที่สุด

2. เมืองโบราณโคกไม้เดน ปัจจุบันอยู่ที่ ต.ท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อ.พยุหะคีรี จ.นครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณโคกไม้เดน นั้นมีรูปร่างคล้ายหอยมีคูเมืองสองชั้นก็คือ คูเมืองชั้นนอกกับคูเมืองชั้นใน และเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองโคกไม้เดนนี้มีพื้นที่อยู่ 2 ส่วนที่มีความสัมพันธ์กับคือ 1) ตัวเมืองซึ่งอยู่ในพื้นที่ราบ และ 2) ภูเขาที่เป็นพื้นที่สูง โดยตัวเมืองกับภูเขานั้นถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันในทางความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ชาวเมืองโคกไม้เดนนี้เป็นชาวมอญเขมร ใช้ภาษาสันสกฤตและใช้อักษรปัลลวะและอักษรขอมหรือเขมรโบราณเป็นอักษรจารึก โดยพบอักษรขอมจารึกไว้ที่ตัวเมืองจากการขุดค้นเป็นศาลาสรรเสริญพระรัตนตรัยและศาลา เย ชัมมา...และนอกจากนั้นยังพบที่วัดทางน้ำสาครเป็นอักษรปัลลวะ ชาวเมืองนี้นับถือพระพุทธศานานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียวเท่านั้น และชาวเมืองมีความเชื่อว่าภูเขาไม้เดนก็คือภูเขาที่เป็นที่อยู่ของพระยาช้างฉัททันต์ในฉัททันตชาติ เมืองโคกไม้เดนเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ล่มสลายไป

3. เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ปัจจุบันอยู่ที่ ต.ตาสัง อ.บรรพตพิสัย จ.นครสวรรค์ สำหรับเมืองโบราณดงแม่นางเมืองนี้ถือว่าเป็นเมืองที่มีรูปร่างกลมมีคูน้ำขุดรอบเมือง ทั้งคูน้ำภายในและคูน้ำภายนอกเมือง จากการขุดค้นของนักโบราณคดีได้พบโบราณสถานหรือ บส.หรือที่ตั้งของสิ่งก่อสร้างและหลุมฝังศพจำนวนมาก โดยเมืองดงแม่นางเมืองนี้มีอายุอยู่ระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยมีชาวมอญเป็นผู้ปกครองในยุคแรก และยุคต่อมาก็เป็นชาวขอมหรือเขมรที่เชื่อกันว่าอพยพมาจากเมืองนครศรีธรรมราช โดยเรื่องราวของชาวขอมหรือเขมรที่มาปกครองเมือง ธารณะบุรี หรือดงแม่นางเมืองนี้ก็ปรากฏในจารึกดงแม่นางเมืองระบุว่าเหตุการณ์ในจารึกตรงกับ พ.ศ.1710 ซึ่งเป็นเมืองที่นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ความสนใจมาก ปัจจุบันเมืองนี้มีพิพิธภัณฑจัดแสดงวัตถุโบราณของเมืองภายในวัดดงแม่นางเมือง และมีศาลเจ้าแม่ศรีเมืองอันเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวมุขมนโดยจะจัดงานประเพณีเพื่อบูชาเจ้าแม่เป็นประจำทุกปี

4. เมืองโบราณบึงคอกช้าง ปัจจุบันนั้นเมืองนั้นตั้งอยู่ที่ ต.ไผ่เขียว อ.สว่างอารมณ์ จ.อุทัยธานี เป็นเมืองโบราณแห่งเดียวที่ปัจจุบันเป็นปารกทิบ รูปร่างของเมืองนั้นเป็นรูปทรงกลม มีคูน้ำอยู่ 2 ชั้นรอบเมือง คือ คูน้ำชั้นในและคูน้ำชั้นนอก โดยเมืองนี้ผู้ที่เป็นผู้ปกครองเมืองก็คือชนชาวมอญ-เขมรโบราณมีอายุของเมืองอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-17 โดยใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาขอมโบราณเป็นภาษาในการสื่อสารและใช้อักษรจารึกก็คืออักษรปัลลวะ ชาวเมืองบึงคอกช้างนี้นับถือพระพุทธศานานิกายสรวาสติวาทินเพียงศาสนาเดียว โดยมีพระภิกษุชาวอินเดียเป็นผู้นำมาเผยแผ่และมีการยืนยันว่าเมืองนี้เป็นเมืองของนิกายสรวาสติวาทิน เพราะมีคำจารึกว่า “วรปรัชญวาระ” แปลว่า “สมัยที่ปรัชญาเป็นเลิศ” ซึ่งถ้อยคำนี้หมายถึงว่าเมืองนี้เป็นศูนย์กลางของการสอนหลักปรัชญาหรือคำสอนของพระพุทธศานานิกายสรวาสติวาทิน สำหรับเมืองบึงคอกช้างนี้ตั้งอยู่พื้นที่ต่ำดังนั้นจึงถูกน้ำท่วมบ่อยครั้งและที่สุดก็มีกรณีแม่น้ำไหลเปลี่ยนทิศทางทำให้เมืองนี้ได้กลายมาเป็นเมืองร้างในที่สุด

5. เมืองโบราณท่าการุ้ง ปัจจุบันเมืองนี้ตั้งอยู่ที่ ต.เมืองการุ้ง อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี เมืองเมืองนี้มีรูปร่างเป็นทรงกลมมีคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งอดีตเชื่อว่าเมืองนี้เป็นเมืองหน้าด่านของเมืองที่เป็นเมืองสำคัญ เช่น ลพบุรีหรือศรีเทพ เป็นต้น เมืองโบราณท่าการุ้ง ปัจจุบันได้ถูปรับให้เป็นสวนสาธารณะประจำอำเภอบ้านไร่

สำหรับชนเผ่าที่ปกครองเมืองนี้ก็คือกลุ่ม ชาวมอญ-เขมรโบราณ จากการขุดค้นของนักโบราณคดีพบสิ่งของเครื่องใช้ของชาวทวารวดีจำนวนมากและได้พบพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกด้วย ซึ่งเชื่อว่าชาวเมืองท่าการุญนี้ก็นับถือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆของสมัยทวารวดีนี้เช่นเดียวกัน

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 เรื่องของคุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ซึ่งก็ได้แก่

1. คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ การลงพื้นที่สำรวจเราได้ทราบถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองหรือชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นในแง่ของประวัติในเชิงลึกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะได้ทราบถึงที่มาของชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีแต่ละแห่งมีหลักฐานปรากฏว่ามีมนุษย์เข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์แต่ละยุคสมัยมาจนถึงสมัยทวารวดี โดยเมืองโบราณทั้ง 5 แห่งนั้นถือว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากในราวพุทธศตวรรษที่ 12-17 เป็นเมืองหรือชุมชนที่มีหลักฐานในเชิงโบราณคดีและโบราณวัตถุทั้งมรดกของพระพุทธรูป พระพิมพ์หรือจารึก ซึ่งสามารถที่จะนำมาเป็นหลักฐานอนุมาหาอายุหรือยุคสมัยได้ และที่สำคัญเมืองเหล่านี้มีประวัติศาสตร์ที่เป็นมาพร้อมกับการนับถือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกที่เด่นชัดที่สุดก็คือ ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกก็คือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกที่เมืองโบราณคดียุคสมัยทวารวดี ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกที่เมืองโบราณคดียุคสมัยทวารวดี นอกจากนั้นก็ยังได้รับคุณค่าในเชิงการอ่านจารึกที่จะพบหลักฐานการสร้างเมืองและการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนในยุคหนึ่งที่มีการติดต่อและการเคลื่อนย้ายไปมาหาสู่กันอยู่ตลอดเวลา และเพราะเหตุของการเคลื่อนย้ายประชากรนั่นเองที่เป็นผลทำให้มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมหรือการถ่ายโอนเทคโนโลยีระหว่างกันอยู่ตลอดเวลา จึงจะพบว่า ประวัติศาสตร์สมัยทวารวดีนั้นจึงไม่ได้มาจากแหล่งอื่นแต่ก็จะได้มาจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่ในพื้นที่หรือชุมชนของตนเอง

2. คุณค่าของการมีส่วนร่วม ในพื้นที่ของจังหวัดหนองคายโดยเฉพาะพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นจะพบว่าชุมชนรอบแหล่งโบราณคดีนั้นมีความห่วงใยตื่นตัวกับการรักษาโบราณสถานที่อยู่ใกล้บ้านเนื่องจากพวกเขาเห็นว่าเมืองหรือชุมชนโบราณในอดีตนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ดังนั้น ประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบราณสถาน ให้ความสำคัญปลอดภัยจากการทำลายของผู้ที่ไม่หวังดีมาโดยตลอด

3. คุณค่าเชิงวัฒนธรรม โดยเฉพาะความเชื่อซึ่งจะพบว่าแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นโดยมากเป็นโบราณสถานที่เกี่ยวกับ 1) ชุมชนของชาวมอญ-เขมรโบราณ 2) ชุมชนที่นับถือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกแทบทั้งหมด ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าชุมชนหรือชาวเมืองในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งนั้นล้วนนับถือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกมาอย่างยาวนานและเหนียวแน่นจึงได้พากันสร้างวัดวาอารามและศาสนสถานขึ้นในพื้นที่เมืองโบราณและมีการจารึกอักษรบอกนัยแห่งความเป็นมาเป็นไปของเมืองเอาไว้ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวก็แสดงให้เห็นว่าเมืองในยุคทวารวดีนั้นนับถือพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกมาก่อน และส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธรูปปางเสด็จลงมาจากเทวโลกมาสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน ซึ่ง

กรณีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นการส่งต่อวัฒนธรรมทางศาสนาต่อกันผ่านเรื่องราวและความเชื่อที่ตั้งอยู่บนหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในยุคนั้นนั่นเอง

อภิปรายผลการวิจัย

1. แนวคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี หมายถึง บริบทของพื้นที่ที่อยู่ภายในของแหล่งโบราณคดี เช่น ชุมชน วัดหรือพื้นที่ใช้สอยภายในวัดหรือแหล่งโบราณคดี สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประการหลักก็คือ สิ่งแวดล้อมที่เกิดเองตามธรรมชาติ ป่าไม้ ภูเขา หรือดินฟ้าอากาศ เป็นต้น และ (2) สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม สอดคล้องกับสุภาภักดิ์ ทองทิพย์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่องมโนทัศน์เรื่องสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนา เปรียบเทียบกับคริสต์ศาสนา โดยพบว่า พระพุทธศาสนามองว่าสิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์อันได้แก่ ชั้น 5 อันได้แก่สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิต และสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิตซึ่งสิ่งแวดล้อมนั้นก็มิอิทธิพลต่อความรู้สึกและการกระทำ กิจกรรมทั้งปวงของมนุษย์ จากความหมายดังกล่าวก็มีลักษณะเช่นกันว่าสิ่งต่างๆ เป็นเพียงส่วนประกอบที่เกิดขึ้นมาเพื่อล้อมรอบตัวมนุษย์เท่านั้น (สุภาภักดิ์ ทองทิพย์, 2554) สอดคล้องกับ สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์ ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการพุทธนิเวศเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม เอาไว้ว่า “สิ่งแวดล้อม” คือ สิ่งที่อยู่รอบๆ ตัวเรา มีทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต รวมทั้งที่เป็นรูปธรรมที่สามารถ จับต้องและมองเห็นได้ และนามธรรม เช่น วัฒนธรรมแบบแผน ประเพณี ความเชื่อ เป็นต้น ซึ่งมี อิทธิพลเกี่ยวโยงถึงกันเป็นปัจจัยในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ผลกระทบจากปัจจัยหนึ่งจะมีส่วน เสริมสร้างหรือทำลายอีกส่วนหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นวงจรและวัฏจักรที่เกี่ยวข้องกันไปทั้งระบบ ไม่ว่าส่วนที่เป็นธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ภูเขา แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ฯลฯ รวมทั้งชุมชนเมือง สิ่งก่อสร้างโบราณสถาน ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม (สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์, 2561) และสอดคล้องกับมณฑิณี ขมจินดา ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับมนุษย์กับธรรมชาติ ไว้ว่า สิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเรา ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติหรือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น อาจเป็นสิ่งที่จับต้องหรือมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น ต้นไม้ แม่น้ำ อาคารบ้านเรือนหรือเป็นสิ่งแวดล้อมที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า ต้องใช้กล้องจุลทรรศน์ส่องดู เช่น เชื้อจุลินทรีย์บางอย่างมองไม่เห็น แต่รับรู้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ความร้อน ความเย็น เสียงดัง กลิ่นเหม็นและสิ่งแวดล้อมยังรวมไปถึงสิ่งที่มองไม่เห็นไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสแต่ทราบได้ เมื่อเกิดผลเสียหายหรือเป็นอันตรายของมนุษย์ขึ้นเท่านั้น (มณฑิณี ขมจินดา, 2539)

2. จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี พบว่า เมืองโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี คือมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ซึ่งมีอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี จำนวน 5 เมืองดังนี้ 1) เมืองโบราณจันเสน ต.จันเสน อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์ 2) เมืองโบราณโคกไม้เดน ต.ท่าน้ำอ้อย-ม่วงหัก อ.พยุหะคีรี จ.นครสวรรค์ 3) เมืองโบราณดงแม่นางเมือง ต.ตาคลี อ.บรรพตพิสัย จ.นครสวรรค์ 4) เมืองโบราณบึงคอกช้าง ต.ไผ่เขียว อ.สว่างอารมณ์ จ.อุทัยธานี 5) เมืองโบราณท่าการุ้ง ต.เมืองการุ้ง จ.อุทัยธานี สอดคล้องกับแนวคิดของ พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม ที่เสนอว่า ทวารวดี

เป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่จัดเป็นวัฒนธรรม สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ หรือ สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น โดยปรากฏชื่อครั้งแรกในการศึกษาของ Samuel Beal นักวิชาการต่างประเทศที่กล่าวถึงรัฐหรืออาณาจักรทวารวดี โดยศึกษาจากบันทึก ของของภิกษุเหียนจั้งและอั้งจิง ที่กล่าวถึงดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของอาณาจักรศรีเกษตร (พม่า) และทิศตะวันตกของอิสานปุระ (เขมรโบราณ) มีชื่อว่า ไทโลโปตี เอกสารเหล่านี้ถูกบันทึกไว้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13

หลังจากนั้นการศึกษาเรื่องราวของวัฒนธรรมทวารวดีก็ได้แพร่หลายไปในหมู่ นักวิชาการต่างประเทศ และได้ทำให้เกิดแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ รวมทั้งการดำเนินงานทางประวัติศาสตร์ทวารวดีกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่ พ.ศ. 2427 เป็นต้นมา ซึ่งมีทั้งการศึกษาเรื่องระบบรัฐ, ระบบกษัตริย์, ศาสนาและคติความเชื่อ, ชนชาติและภาษา, รูปแบบ ศิลปกรรม, ลักษณะทางเศรษฐกิจ, พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งรูปแบบของ การศึกษานั้นมีทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ (อาศัยหลักฐานเอกสารเป็นหลักในการศึกษา), โบราณคดี ศึกษาข้อมูลจากโบราณวัตถุสถานและหลักฐานที่ได้จากการขุดค้น), สิ่งแวดล้อมใน สมัยโบราณ, ภาษาศาสตร์ และชาติพันธุ์วิทยา ซึ่งการศึกษาเหล่านี้ได้ทำให้เกิดภาพรวมของรัฐ ทวารวดี และลักษณะของวัฒนธรรมทวารวดีมากขึ้น แต่ก็ยังมีประเด็นต่าง ๆ อีกหลายประเด็นที่ยังไม่ชัดเจน (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม, 2552)

3. คุณค่าของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี คือ 1) คุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าหรือการบันทึกเชิงประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดีคือซากเมือง และวัดวาอารามที่ยังหลงเหลืออยู่ในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีทั้ง 5 แห่งได้เป็นหลักฐานการบอกเล่าเรื่องราวความเปลี่ยนแปลงของเมืองและชุมชนเมืองในแต่ละยุคสมัยได้ดีอันเป็นคุณค่าเชิงประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นที่แสดงถึงอดีตอันรุ่งเรืองของจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี ในอดีตได้ 2) คุณค่าของการมีส่วนร่วมประชาชนในยุคใหม่จึงให้ความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบราณสถาน 3) คุณค่าเชิงวัฒนธรรม ชุมชนเมืองโบราณได้มีการสร้างเมืองขึ้นมาเพื่อการเป็นอยู่อาศัยและการสรรค์สร้างสิ่งต่างๆที่เกิดมาจากความเชื่อเช่นวัดวาอารามและศาสนสถานขึ้นมาก็เพื่อเป็นการบูชาหรือสร้างไว้เป็นที่เคารพสักการะของประชาชนที่นับถือพระพุทธศาสนามาก่อน และส่งต่อวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาไปสู่ผู้คนในยุคปัจจุบัน สอดคล้องกับกรมศิลปากรที่ได้เสนอร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ 1) ต้องใช้อย่างฉลาด 2) ประหยัด คือ เก็บ รักษาหรือสงวนของที่หายาก 3) หาวิธีการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีหรือที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้น (กรมศิลปากร, 2535) สอดคล้องกับ วิศรุต เนาสุวรรณ ที่ได้ศึกษาแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี ที่พบว่าโบราณสถานคืออสังหาริมทรัพย์ที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ในอดีตและเห็นว่ามีคุณค่าอันพิจารณาได้จากสามประการคือการเป็นสถานที่ที่มีความเก่าแก่ มีรูปลักษณะที่งดงามในทางศิลปะ มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนหรือของส่วนรวมระดับชาติ (วิศรุต เนาสุวรรณ, 2546) และสอดคล้องกับ กนกวรรณ ชูชาญ, ที่ได้นำเสนอการจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ไว้ว่า

มนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาใช้เพื่อควบคุมสภาพแวดล้อมทั้งสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ทางสังคมเพื่อก่อให้เกิดผลดีต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกอย่างรวมทั้ง บรรดาผลงานทั้งมวลที่มนุษย์ได้ สร้างสรรค์ขึ้นตลอดจนความคิดความเชื่อค่านิยมและความรู้ต่างๆ (กนกวรรณ ชูชาญ, 2552) สอดรับกับ กาญจนา สุคนธ์สิริกุล ที่นำเสนอศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สามารถพัฒนาได้โดยมีพื้นฐานการ พัฒนา 3 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านศักยภาพในการดึงดูดใจในด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีความเป็น เอกลักษณ์ด้านวิถีชีวิต ภูมิปัญญา 2) ด้านศักยภาพในการรองรับด้านการท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวมีการ พัฒนาสิ่งอำนวยความสะดวกขั้นพื้นฐาน 3) ด้านการบริหารจัดการ มีการจัดการด้านการอนุรักษ์แหล่ง ท่องเที่ยว การรักษาฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวและปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นอย่างดี มีการให้ความรู้และการสร้าง จิตสำนึกเกี่ยวกับกิจกรรมและการดำเนินงานต่างๆ ในรูปของการให้ความรู้และเผยแพร่ข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ และชุมชนที่อยู่ (กาญจนา สุคนธ์สิริกุล, 2555)

องค์ความรู้ใหม่

สำหรับองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัด นครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นจะพบว่าได้รับองค์ความรู้ที่เป็นเนื้อหาสาระของเมืองทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์ และจังหวัดอุทัยธานีก็คือองค์ความรู้ด้านภาษาอันเนื่องกับชุมชน กล่าวคือเมืองทวารวดีทั้ง 5 แห่งนั้นเป็นเมือง ที่ใช้ภาษา “สันสกฤต” เป็นภาษาหลักในการสื่อสารและใช้อักษรปัลลวะเป็นอักษรจารึกหรือบางที่ก็พบอักษร ขอมโบราณซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ได้รู้อย่างชัดเจนว่าขอมกับมอญทวารวดีนั้นใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษากลาง นอกจากนั้น ก็จะต้ององค์ความรู้ใหม่เรื่องพระพุทธศาสนาที่เข้ามาเผยแผ่ในเมืองโบราณสมัยทวารวดีนั้นก็คือ พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทิน เป็นนิกายเถรวาทสายสันสกฤตและมีหลักคำสอนที่ว่า “สรรพสิ่งมีอยู่ทั้ง 3 กาล คือทั้งอดีต ปัจจุบันและอนาคต นอกจากนั้นยังได้รับความรู้ใหม่ว่า เมืองดงแม่นางเมืองนั้นยุคปลายของ เมืองเป็นยุคที่ชาวขอมหรือเขมรโบราณเป็นผู้ปกครองโดยเขมรในเมืองนั้นอพยพมาจากนครศรีธรรมราช ซึ่งถือ ว่าเป็นความรู้ใหม่มากและเป็นประเด็นที่ชวนให้ศึกษากันต่อไปได้

สรุป

สำหรับการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีนั้นพบว่าจังหวัด นครสวรรค์-อุทัยธานีถือว่าเป็นอีกพื้นที่หนึ่งในอดีตเคยเป็นที่อยู่และที่สร้างเมืองของชุมชนโบราณคือชุมชน ชาวมอญและขอมที่ได้มาสร้างความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ยุคสมัยทวารวดีอันจะพบได้จากการพบหลักฐานคือมี ตัวเมืองโบราณที่เป็นหลักแหล่งและคงอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ มีการพบวัตถุโบราณที่เกิดมาจากการสร้างสรรค์ ของผู้คนในยุคทวารวดีนั้นจำนวนมาก มีการพบจารึกที่เป็นหลักฐานชี้ชัดว่าจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีเป็น พื้นที่ที่มีชุมชนคนโบราณมาอาศัยและสร้างความเจริญมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-18 และ ผลการสร้างสรรค์ เมืองของคนสมัยทวารวดีก็ได้กลายมาเป็นหลักฐานให้ผู้คนได้อาศัยเป็นหลักฐานในการศึกษาถึงความเจริญที่มี มาตั้งแต่ครั้งอดีตได้ ซึ่งแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีถือว่าเป็นหลักฐานที่ชัดเจน

ที่สุดที่จะทำให้คนในทุกยุคสมัยได้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพื้นที่ในเขตสองจังหวัดนี้ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ การสร้างเมือง หรือการนำเข้ามาสู่ระบบความเชื่ออันได้แก่พระพุทธศาสนา ซึ่งก็ไม่ได้เป็นพระพุทธศาสนา นิิกายเดียวกันกับที่เราได้เคารพนับถืออยู่ทุกวันนี้ แต่เป็นพระพุทธศาสนาที่อยู่ในกลุ่มของนิกายที่เน้นภาษา สันสกฤตเป็นภาษาหลักในการสื่อสาร และทำให้เราได้ทราบว่าภาษาสันสกฤตได้เข้ามาแพร่หลายในชุมชนใน เขตจังหวัดนครสวรรค์กับอุทัยธานีนี้มากกว่า 1,000 ปีมาแล้ว

สำหรับคุณค่าของการสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีก็คือ คุณค่าด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ เนื่องจากว่าเมื่อลงพื้นที่สำรวจแล้วได้พบแหล่งที่มาของประวัติศาสตร์เมือง ชุมชนและแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีจำนวน 5 เมือง ซึ่งสามารถประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้มากขึ้นและสามารถนำเอาองค์ความรู้ด้าน ประวัติศาสตร์ไปเผยแพร่ให้กับประชาชนได้มากขึ้นและประชาชนได้เข้าถึงองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์มากขึ้น เช่นเดียวกัน ก่อให้เกิดคุณค่าด้านการสำนึกรักบ้านเกิดหรือสำนึกในคุณค่าของการมีแหล่งโบราณคดีสมัยทวาร วดีใกล้บ้าน ซึ่งชุมชนสามารถเข้าถึงองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์แล้วย่อมสามารถที่จะเกิดความภาคภูมิใจใน ทรัพยากรทางด้านประวัติศาสตร์ในชุมชนของตนเองได้ เกิดคุณค่าในแง่ของการอนุรักษ์และหวงแหนแหล่ง โบราณคดีในชุมชนของตนเองมากขึ้น และเกิดคุณค่าในเรื่องของการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมใน ชุมชนของตนเองมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากการวิจัยเรื่อง “แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” พบว่า คุณค่าของ การสำรวจสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดี คือ คุณค่าด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ คุณค่าด้านการสำนึกรัก บ้านเกิดหรือสำนึกในคุณค่าของการมีแหล่งโบราณคดีใกล้บ้าน คุณค่าในแง่ของการอนุรักษ์และหวงแหนแหล่ง โบราณคดีในชุมชนของตนเองมากขึ้น คุณค่าในเรื่องของการส่งเสริมการท่องเที่ยวในชุมชนของตนเอง โดยภาค ภาครัฐ ภาคธุรกิจท่องเที่ยว และชุมชนในพื้นที่ ต้องร่วมมือประสานทำงานร่วมกัน เพื่อการส่งเสริมการ ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม และสืบทอดวัฒนธรรมที่กันมาแต่โบราณให้เกิดกับชุมชน ประชาชนในยุคใหม่จึงจะทำ ให้เกิดความสำคัญกับการดูแลรักษาแหล่งโบราณคดีเป็นอย่างดีด้วยการร่วมมือกันสอดส่องดูแลโบราณสถาน

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรวิจัยในประเด็นเรื่อง “การศึกษาแนวทางการฟื้นฟูวิถีวัฒนธรรมเพื่อการอนุรักษ์แหล่ง โบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” ทั้งนี้ก็เพื่อให้เห็นถึงมุมมองเกี่ยวกับการจัดกิจกรรม หรือฟื้นฟูกิจกรรมของชุมชนที่จะมีส่วนเข้าไปส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัด นครสวรรค์-อุทัยธานีจากการทำลายหรือการลบลูกรุกสิ่งแวดล้อมและแหล่งโบราณคดีในชุมชนของตนเอง

2.2 ควรวิจัยในประเด็น “แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีสมัย ทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานี” เพราะเมื่อศึกษาอย่างถี่ถ้วนแล้วจะพบว่า แหล่งโบราณคดีสมัยทวาร

วัดในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานียังไม่ได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างเต็มที่ จะมีการส่งเสริมเฉพาะส่วนของแหล่งโบราณคดีบางพื้นที่หรือบางแห่งเท่านั้นทำให้ไม่สามารถที่จะเข้าถึงองค์ความรู้ทั้งหมดของแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีได้

2.3 ควรวิจัยในประเด็น “การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีในพุทธศตวรรษที่ 21” เนื่องจากพบว่าสังคมปัจจุบันนั้นได้พัฒนาเคลื่อนตัวไปอย่างรวดเร็วมาก ชาวพุทธในจังหวัดนครสวรรค์-อุทัยธานีหรือในสังคมโดยภาพรวมนั้นมีการปรับตัวเพื่อการเรียนรู้แบบไร้ขอบเขตภายใต้กรอบของความเจริญด้วยเทคโนโลยี ดังนั้น การเรียนรู้ในพุทธศตวรรษที่ 21 จึงควรนำมาใช้ในการจัดการเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคายด้วย

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2531). *โบราณคดีลีลาศ*. กรุงเทพฯ: หัตถศิลป์.
- กรมศิลปากร. (2535). *ร่างมาตรฐานและแนวปฏิบัติของกรมศิลปากรในการดำเนินการโบราณสถานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กนกวรรณ ชูชาญ. (2552). *การจัดการความรู้ทางทรัพยากรวัฒนธรรมโดยผู้นำชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยนวัตกรรม: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กาญจนา สุคันธสิริกุล. (2555). *การพัฒนาคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- จี. เซเดส. (2521). *ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน, แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*. กรุงเทพฯ:ธรรมสภา.
- พระสงฆ์ เสงทอง. (2541). *แนวความคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมตามหลักทางพุทธศาสนา*. ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มันทนี ขมิจินดา. (2539). *มนุษย์กับธรรมชาติ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มานพ นักการเรือน, บานชื่น นักการเรือน. (2564). *ทวารวดี: มิติทางความเชื่อและศาสนา*. *วารสารสิรินธรปริทรรศน์*. 22(1), 242-256.
- วิศรุต เนาวสุวรรณ์. (2546). *แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองประวัติศาสตร์ลพบุรี*. วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (2535). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สุทธิลักษณ์ นิลเอสงค์. (2561). *บูรณาการพุทธนิเวศเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม*. ปริญญาพุทธศาสตร

ดุชนิบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุภาภักดิ์ ทองทิพย์. (2554). *มโนทัศน์เรื่องสิ่งแวดล้อมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับคริสต์ศาสนา*. ปรินญา

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญาและศาสนา: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สุจิตต์ วงศ์เทศ. (2548). *คนไทยมาจากไหน?*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.